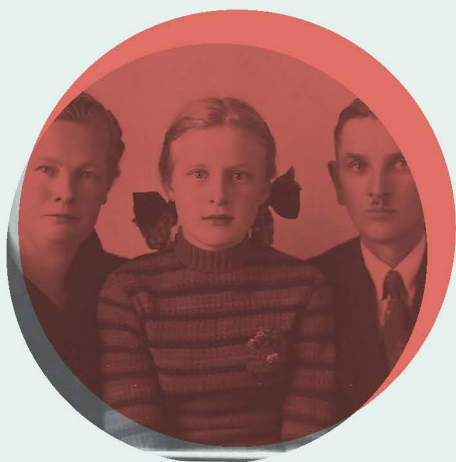

Lucyna Prorok

Polityka rodzinna w Polsce

Lata 1918–2020

Polityka rodzinna w Polsce

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Lucyna Prorok

Polityka rodzinna w Polsce

Lata 1918–2020

Lucyna Prorok – Uniwersytet Łódzki, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny
Katedra Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej, Instytut Socjologii
90-214 Łódź, ul. Rewolucji 1905 r. nr 41

RECENZENT

Jerzy Krzyszkowski

REDAKTOR INICJUJĄCY

Monika Borowczyk

OPRACOWANIE REDAKCYJNE

Piotr Pietrych, Rozalia Wojkiewicz

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA

Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI

Polkadot Studio Graficzne Aleksandra Woźniak, Hanna Niemierowicz

Zdjęcia wykorzystane na okładce pochodzą z rodzinnego archiwum autorki

© Copyright by Lucyna Prorok, Łódź 2021

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I. W.09611.19.0.M

Ark. wyd. 15,6; ark. druk. 15,5

ISBN 978-83-8220-603-6

e-ISBN 978-83-8220-604-3

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

90-131 Łódź, ul. Lindleya 8

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl

e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl

tel. 42 665 58 63

Mojemu Tacie
1947-2020

Spis treści

Wstęp	9
Rozdział 1	
Przemiany rodziny jako przesłanka formowania polityki rodzinnej	15
1.1. Tendencje zmian – od rodziny nuklearnej do pluralizmu form życia rodzinnego	16
1.2. Przemiany w sferze poglądów dotyczących małżeństwa i rodziny	19
1.3. Przemiany w funkcjonowaniu rodzin	22
1.4. Przemiany rodziny w zakresie realizacji przypisanych jej funkcji	25
1.5. Fazy życia rodziny a polityka społeczna na rzecz rodzin	31
Podsumowanie	37
Rozdział 2	
Polityka społeczna na rzecz rodzin jako subdyscyplina naukowa	39
2.1. Miejsce rodziny w polityce społecznej	39
2.2. Pojęcie i cele polityki społecznej na rzecz rodzin	48
2.3. Modele teoretyczne polityki społecznej na rzecz rodzin	50
2.4. Instrumenty polityki społecznej na rzecz rodzin – założenia	59
Podsumowanie	65
Rozdział 3	
Historyczne uwarunkowania kształtowania się polityki na rzecz rodzin w Polsce	67
3.1. Okres międzywojenny. Lata 1918–1939	68
3.2. Okres realnego socjalizmu. Lata 1949–1989	83
3.3. Instrumenty i programy polityki społecznej państwa na rzecz rodziny w okresie PRL	90
3.4. Krytyka polityki społecznej na rzecz rodziny w okresie PRL	103
Podsumowanie	106

Rozdział 4

Polityka rodzinna w okresie transformacji ustrojowej i członkostwa Polski w Unii Europejskiej **109**

4.1. Instrumenty i programy polityki społecznej na rzecz rodzin w okresie transformacji	118
4.2. Polityka społeczna na rzecz rodzin w okresie przedakcesyjnym (rok 2003)	124
4.3. Krytyka polityki społecznej na rzecz rodzin okresu transformacji	128
4.4. Krajowa polityka rodzinna w okresie członkostwa Polski w Unii Europejskiej	129
Podsumowanie	138

Rozdział 5

Polityka rodzinna jako celowa działalność państwa **141**

5.1. Państwo jako podmiot realizujący zadania polityki rodzinnej	141
5.2. Samorząd terytorialny jako aktor polityki rodzinnej	145
5.3. Pozarządowe podmioty polityki rodzinnej	150
5.4. Świadczenia i programy na rzecz rodzin z dziećmi na utrzymaniu	152
5.5. Programy na rzecz rodzin z dziećmi	164
5.6. Usługi publiczne ułatwiające godzenie ról rodzinnych i zawodowych	171
5.7. Instrumenty prawne jako element polityki rodzinnej	172
5.8. System podatkowy jako element polityki rodzinnej państwa	181
Podsumowanie	188

Rozdział 6

Europeizacja polityki rodzinnej w Polsce po 2004 roku. Strategie rozwoju kraju **189**

6.1. Przesłanki budowy polskiego modelu społecznego w latach 90. XX wieku	191
6.2. Polityka rodzinna w wybranych strategiach rozwoju społeczno-gospodarczego Polski po wstąpieniu do Unii Europejskiej	194
6.3. Polityka rodzinna w krajowych dokumentach strategicznych w perspektywie do 2030 roku	201
Podsumowanie	216

Zakończenie	219
-------------	-----

Wybrane pojęcia z zakresu polityki społecznej i rodzinnej	223
---	-----

Bibliografia	233
--------------	-----

Wstęp

Wiek XX w Europie był bardzo dynamiczny: dwie wielkie wojny, podział polityczno-gospodarczy kontynentu, po kilkudziesięciu latach rozpad bloku państw socjalistycznych, utworzenie unii państw demokratycznych, transformacje systemowe itp. Wszyscy o tym wiedzą, w mniejszym lub większym stopniu byli nawet uczestnikami niektórych wydarzeń. Radykalizm tych zmian, rewolucji czy procesów, jakich doświadczały poszczególne państwa Europy, spowodował konieczność wypracowania mechanizmów obronnych, łagodzących ich skutki lub umożliwiających funkcjonowanie niekiedy całych społeczeństw w zmienionej rzeczywistości.

W doświadczeniu państwa i społeczeństwa polskiego zdarzyły się: II wojna światowa, która pozostawiła niewyobrażalne zniszczenia materialne, następnie wieloletni ustrój socjalistyczny eksploatujący zasoby gospodarcze i społeczne, działający na podstawie izolacji politycznej kraju, dalej transformacja systemowa, która całkowicie zmieniała porządek polityczno-gospodarczy Polski, a społeczeństwo wepchnęła na nieznanne obszary wolnorynkowej demokracji, aż wreszcie upragniona stabilizacja: prawa wolnościowe, współpraca międzynarodowa oraz społeczeństwo zdolne do egzekwowania przywilejów obywatelskich.

Ciąg burzliwych zdarzeń historycznych spowodował, że państwo jako organizator życia społeczno-gospodarczego musiało sprostać różnym wyzwaniom, potrzebom i kryzysom. Realizacja zobowiązań wobec obywateli odbywa się poprzez polityki publiczne, które – na skutek uwarunkowań ustrojowych, ekonomicznych w różnym zakresie i z wykorzystaniem różnych instrumentów – przyczyniają się do optymalizacji warunków życia społeczeństwa.

W niniejszej monografii omówiona została dynamika zmian polityki społecznej w różnych okresach historycznych i warunkach polityczno-gospodarczych. Celem rozprawy jest prześledzenie zmian w XX i na początku XXI wieku. W kontekście zasadniczych i nierzadko dramatycznych przemian historycznych, jakie w tym czasie zaszły, zasadniczym wątkiem stało się ukazanie wpływu czynników zewnętrznych – ustrojowych, politycznych, gospodarczych, społecznych – na

formułowanie w ramach tej polityki zadań i celów oraz kształtowanie systemu wsparcia rodzin. Ponieważ na przestrzeni lat rozwijały się warunki brzegowe, zmieniała się polityka rodzinna, co pozwala mniemać, że obecny stan rozwiązań jest kolejnym etapem pewnego procesu prowadzącego do ulepszania tego, co było, poszerzania zakresów lub uwrażliwiania na nowe problemy i kwestie społeczne. Świadczyć może o tym fakt, że nawet adresat tych działań nie jest ostatecznie i jednoznacznie zdefiniowany, a w przeszłości jego skomplikowany status również uległ zmianom: zastanawiano się, czy używać określeń: dzieci w rodzinie czy rodzina jako całość, poszczególne osoby w potrzebie, a może konkretne zdarzenia, jakich doświadczają ludzie.

Poszczególne okresy uprawiania polityki społecznej i rodzinnej posiadały bardzo charakterystyczne cechy, które z perspektywy czasu pozwalają dokonać oceny i wyciągnąć konstruktywne wnioski. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 roku, podjęto ogromny wysiłek na rzecz ujednoczenia ustroju politycznego, gospodarczego oraz stosunków społecznych na scalanych ziemiach byłych zaborów: rosyjskiego, pruskiego, austriackiego. Bez odpowiedniego zaplecza administracyjno-instytucjonalnego tworzono programy opieki społecznej i ochrony dla rodzin, rozwiązujące ich doraźne problemy. Pomimo wielu trudności w ciągu zaledwie dwudziestu lat udało się stworzyć zaczątki polityki społecznej jako celowej działalności państwa mającej umocowanie w *Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* oraz resortowym ustawodawstwie. Wybuch II wojny światowej przerwał budowany z mozołem demokratyczny ustrój ówczesnej Polski, a wprowadzony po 1945 roku socjalistyczny model *welfare state*, kształtowany w izolacji od Europy Zachodniej, wprowadził mechanizmy kontroli nad obywatelami przez system edukacji i oświaty, ochronę zdrowia, bezpieczeństwo i administrację oraz ochronę socjalną. Służyło to także „przywiązaniu” obywateli do przekonania o wspólności ustroju, w którym żyją i uzyskaniu dzięki temu – przez władzę – legitymacji na dalsze działania polityczne. Ówczesna filozofia zmian w obrębie polityki społecznej służyła do zbudowania kosztownego w utrzymaniu dobrobytu rodziny, która była wyręczana w pełnieniu istotnych funkcji. Instytucjonalizacja wychowania młodego pokolenia, polityka pełnego zatrudnienia, regulacja konsumpcji dóbr i usług, finansowana przez państwo ochrona zdrowia i liczne przywileje sektorowe z czasem doprowadziły do napięć społecznych i niezadowolenia. Ludzie chcieli sami kontrolować rzeczywistość i zgodnie ze swoimi przekonaniem, potrzebami realizować strategię małżeńskie, rodzinne czy kariery zawodowe itd. W tym sensie państwo socjalistyczne wraz z założeniami programowymi polityki publicznej przestało działać, czego efektem była transformacja systemowa lat 90. XX wieku.

Spodziewane zmiany polityczno-ustrojowo-gospodarcze okazały się jednak zbyt kosztowne dla obywateli popadających w różnego rodzaju kryzysy. I dopiero z perspektywy czasu doceniono to, co zostało utracone, zmian nie dało się jednak cofnąć, pojawiła się natomiast konieczność działania państwa na rzecz rodzin

z problemami bezrobocia, ubóstwa, nieprzystosowania społecznego. Polityka rodzinna w latach 90. XX wieku musiała ulec radykalnym zmianom ze względu na nowe warunki, oczekiwania społeczne oraz zidentyfikowane nowe problemy.

Interwencjonizm państwa w tym okresie polegał przede wszystkim na łagodzeniu skutków zmiany ustrojowej, które odczuwali obywatele, również budowaniu nowej jakości odpowiedzialnego życia w społeczeństwie obywatelskim. Państwo dążyło – w obrębie polityki publicznej – do zaprzestania działalności w formie opiekuńczej na rzecz działań regulacyjnych w obszarze funkcjonowania rynku i zdecentralizowanej administracji. To właśnie akt oddania władzy w ręce samorządów miał być w latach 90. siłą napędową do wdrażania nowych rozwiązań oraz zmian na poziomie lokalnym. Okazało się, że regiony Polski są zróżnicowane pod względem problemów społecznych, na które miała reagować polityka społeczna i rodzinna. Musiały nastąpić zmiany w sposobie realizacji zasady pomocniczości, subsydiarności, egalitaryzmu i solidarności społecznej, aby kolejna transformacja polityki społecznej była adekwatna do warunków i możliwości. Państwo natomiast w nowym modelu polityki społecznej miało tworzyć warunki, w których każdy człowiek znajdzie nie tylko sposób na zaspakajanie swoich potrzeb, ale również przestrzeń na rozwój osobisty.

Kolejne zmiany nastąpiły po przystąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Wiązały się z koniecznością implementacji i dostosowania – w obrębie polityki publicznej – do prawa unijnego i w efekcie spowodowały pojawienie się nowej jakości w polityce społecznej na rzecz rodziny. Dopasowanie prawnego porządku krajowego do unijnego, okazało się procesem żmudnym i czasochłonnym, natomiast wydaje się, że dla części społeczeństwa polskiego nie było problemu w dostosowaniu się do zmiany (kolejny raz) wobec tym razem europejskiego rynku pracy, życia i poziomu konsumpcji.

Stąd też pojawia się pytanie, w jakim kierunku powinna zmierzać obecnie realizowana polska polityka społeczna na rzecz rodzin? Czy zmiana nie powinna wiązać się z potencjałem społeczeństwa, wykorzystując jego kapitał, kreatywność i innowacyjność? W tym sensie państwo „uczy się” i działa, mając na względzie uzgodnione przez Unię Europejską dokumenty strategiczne, definiujące rozwój kraju. Można zatem stwierdzić, że architektura polskiej polityki społecznej na rzecz rodzin na przestrzeni lat tworzona była przez różnych architektów, kierujących się wizją socjalną lub demokratyczną budowania dobrobytu rodziny z wykorzystaniem odmiennych narzędzi gospodarczych, legislacyjnych, aksjologicznych.

Monografia składa się z sześciu rozdziałów, dwa pierwsze dotyczą teoretycznego ujęcia kwestii związanych z polityką społeczną na rzecz rodziny, w czterech następnych omówiono przegląd historycznych oraz współczesnych działań prorodzinnych państwa.

W rozdziale pierwszym *Przemiany rodziny jako przesłanka formowania polityki rodzinnej* omówiono najważniejsze tendencje ewolucji rodziny jako jednostki analizy socjologicznej pod kątem jej struktury, funkcji oraz form. Ponadto

przedstawiono kwestie ogólne dotyczące zmian poglądów na temat roli, znaczenia i zadań spoczywających na rodzinie, jakie pojawiły się w świadomości społecznej na przestrzeni XX wieku. Rozdział zamyka analiza powiązań między fazami rozwoju rodziny a adekwatnymi do nich działaniami polityki rodzinnej.

W rozdziale drugim *Polityka społeczna na rzecz rodzin jako subdyscyplina naukowa* przedstawiono teoretyczny wykład na temat ujęć definicyjnych polityki rodzinnej, sposobu określania jej celów, zaprezentowano również wypracowane w literaturze modele, które opisują kierunek działania i możliwe do zastosowania instrumenty polityki rodzinnej, uwzględniające uwarunkowania polityczno-gospodarcze różnych ustrojów państwowych. Przedstawiono również proces formowania instrumentów polityki społecznej na rzecz rodziny ze względu na realizowany model i zakres interwencjonizmu państwowego.

W rozdziale trzecim *Historyczne uwarunkowania kształtowania się polityki na rzecz rodzin w Polsce* opisano drogi dojścia do stanu obecnego. Przedstawiono najważniejsze osiągnięcia z zakresu polityki i opieki społecznej na rzecz rodzin okresu międzywojennego, z uwzględnieniem przesłanek politycznych i społeczno-gospodarczych warunkujących te rozwiązania. Natomiast kolejny omawiany okres 1949–1989 – to czas realnego socjalizmu w Polsce, który przez ponad czterdzieści lat z różnym stopniem natężenia determinował warunki życia i rozwoju polskich rodzin. Scharakteryzowano zatem uwarunkowania ustrojowe, polityczne, gospodarcze, które na poszczególnych etapach rozwoju socjalizmu miały znaczący wpływ na kształt polityki społecznej i rodzinnej. Przypomniano również katalog instrumentów prorodzinnych, jakie wówczas wypracowano w Polsce i który w zmienionej postaci jest kontynuowany do dzisiaj.

W rozdziale czwartym *Polityka rodzinna w okresie transformacji ustrojowej i członkostwa Polski w Unii Europejskiej* przedstawiono mechanizmy odejścia od ustroju socjalistycznego na rzecz demokratycznego, scharakteryzowano okres przedakcesyjnego przygotowania do członkostwa w Unii Europejskiej oraz pierwsze lata po przystąpieniu. Przedmiotem analizy w tym rozdziale jest zarówno polityka rodzinna, jak i sytuacja rodzin, które musiały ponieść koszty zmiany transformacyjnej.

W rozdziale piątym *Polityka rodzinna jako celowa działalność państwa* w odniesieniu do polskich realiów przedstawiono strukturę realizacji publicznej polityki społecznej na rzecz rodziny, z uwzględnieniem podmiotów ją realizujących na różnych szczeblach administracji państwowej oraz instrumentów wdrożonych do wspierania rodziny w rozmaitego typu sytuacjach w kolejnych etapach jej rozwoju.

Rozdział szósty jest poświęcony *Europeizacji polityki rodzinnej w Polsce po 2004 roku* w odniesieniu do implementowanych na grunt krajowy dyrektyw unijnych, powodujących zmiany w legislacji krajowej oraz w zakresie i treści polityki publicznej. W kontekście wybranych strategii rozwoju kraju omówiono najistotniejsze przesłanki kreowania nowej polityki prorodzinnej uwzględniającej warunki życia rodzin polskich w Europie bez granic.

Monografię w głównej mierze oparto na piśmiennictwie z zakresu następujących nauk: o polityce społecznej, publicznej oraz socjologii rodziny. Ze względu na opracowanie tematów historycznych Autorka sięga również do piśmiennictwa starszego, ale na potrzeby niniejszej pracy niezbędnego. W rozprawie wykorzystano również liczne ustawy oraz dokumenty strategiczne, regulujące stan prawny poszczególnych elementów polityki społecznej na rzecz rodzin.

***

W tym miejscu chcę podziękować kilku osobom, bez których ta monografia by nie powstała. Dziękuję Panu Profesorowi Jerzemu Krzyszkowskiemu za cenne uwagi recenzyjne, koleżance Profesor Agnieszce Dziedziczak-Foltyn za wspieranie moich wysiłków pisarskich oraz najbliższym, mężowi oraz dzieciom, za cierpliwość i zrozumienie, a także – mojej siostrze, która była tam, gdzie mnie zabrakło.

Rozdział 1

Przemiany rodziny jako przesłanka formowania polityki rodzinnej

Rodzina jest znana we wszystkich społeczeństwach, kulturach i religiach, podlega społecznej kontroli, sama będąc uniwersalną instytucją społeczną. Dla swoich członków tworzy najbliższe otoczenie społeczne, pośredniczy między nimi a społeczeństwem, dlatego wszystkie zdarzenia z życia jednostki dotyczą rodziny i odwrotnie.

Rodzina w społeczeństwach tradycyjnych była tworzona na podstawie związku małżeńskiego kobiety i mężczyzny, przez który powstawały więzi pokrewieństwa, sieci wzajemnych zależności i stosunków społecznych. Rodzina jako mała grupa społeczna składała się z członków odgrywających określone i społecznie usankcjonowane role społeczne: matki, ojca, współmałżonka, dziecka, dziadków, rodzeństwa, krewnych w linii bocznej¹. Dawniej ramy tworzenia, trwania i rozpadu rodziny były ściśle określone, obecnie natomiast wiele społeczeństw stoi w obliczu zmiany tradycyjnego wzorca małżeństwa i życia rodzinnego.

Zmieniły się oczekiwania ludzi, co do jakości tworzonych związków, nowego znaczenia nabrało samo określenie „związek”, ponieważ to właśnie zaangażowanie emocjonalne partnerów stało się warunkiem koniecznym dla zawiązania, trwałości i osiągnięcia satysfakcji w relacji². Toteż w naukach humanistycznych wiele miejsca poświęca się zjawiskom dotyczącym przemian w wewnętrznej strukturze rodziny, zakresie i sposobie realizowania poszczególnych ról oraz funkcji jako skutków przemian zachodzących w jej otoczeniu.

---

1 F. Adamski, *Rodzina. Wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.

2 Zob. A. Giddens, *The Transformation of Intimacy. Sexuality. Love and Eroticism in Modern Societies*, Polity, Cambridge 1992; tenże, *Socjologia*, tłum. A. Sulżycka, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2006.

1.1. Tendencje zmian – od rodziny nuklearnej do pluralizmu form życia rodzinnego

Miłość jako przesłanka zawarcia związku małżeńskiego pojawiła się w momencie, gdy zaczęły ulegać dezintegracji tradycyjne więzi rodzinne. Na początku XX wieku mamy do czynienia z silną presją zawierania małżeństw z powodu wielkiej miłości. Małżeństwo nie mogło być zawiązane bez głębokiego i obopólnego uczucia, bez względu na ekonomiczne czy społeczne różnice między narzeczonymi, co określa się mianem emocjonalnego indywidualizmu. Rodzina budowana przez małżonków przestała być tylko wspólnotą interesów ekonomicznych, a stała się wspólnotą emocjonalnego zaspokojenia potrzeb ludzi w związku opartym na głębokim uczuciu. Z małżeństwem zaczęły wiązać się nowe wartości, tj. miłość, intymność, obopólna fascynacja seksualna³, a ich brak stawał się przesłanką do rozstania.

Rodzina nuklearna bezpowrotnie odeszła od modelu patriarchalnego, współcześnie liczy się partnerstwo wynikające z przyjaźni, wzajemnego szacunku, demokratycznego podejmowania strategicznych decyzji przez wszystkich zainteresowanych, w tym i dzieci. Z tego powodu – obecnie – coraz więcej rodzin można określić mianem rodziny partnerskiej, demokratycznej lub egalitarnej (tabela 1).

Tabela 1. Podstawowe kierunki przemian rodziny współczesnej

Rodzina tradycyjna	Rodzina współczesna
Duża, wielopokoleniowa	Mała, podstawowa
Biologicznie zdeterminowana	Planowana
Produkcyjna	Nieprodukcyjna
Patriarchalna	Egalitarna
Zinstytucjonalizowana	Podporządkowana treściom humanistycznym
Otwarta	Zamknięta
Stabilna	Ruchliwa
Sakralna	Laicka
Zespolona wokół funkcji ekonomiczno-produkcyjnej	Zespolona więzią ekspresyjno-osobową
Długotrwała zależność od rodziców	Wczesna emancypacja dzieci

Źródło: opracowanie własne na podstawie A. Kwak, *Rodzina i jej przemiany*, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1994; T. Szlendak, *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.

3 Zob. T. Szlendak, *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010.

W dzisiejszym społeczeństwie polskim rodzina jest swego rodzaju układem negocjowanych relacji między osobami tworzącymi daną wspólnotę. Ponadto, gdy jedynym albo najważniejszym kryterium doboru małżonka jest odwzajemnione uczucie, zanikają różnice kulturowe, religijne, społeczne i ekonomiczne. Coraz więcej małżeństw jest ukonstytuowanych na zrębie różnych kultur, religii, sfer czy grup społecznych i etnicznych. Następuje swoiste wymieszanie wszystkich strukturalnych elementów społeczeństwa, co powoduje, że trzeba wypracować nowe normy i wartości życia rodzinnego oraz małżeńskiego, odnoszące się do nietradycyjnych rodzajów związków⁴. Wielka różnorodność typów rodzin i gospodarstw domowych, będących dziś zjawiskiem powszednim, jest wytworem procesów modernizacji i technizacji społeczeństwa postprzemysłowego w krajach europejskich⁵. W dzisiejszym świecie człowiek ma do wyboru wiele różnych form związków, dlatego każda trwalsza relacja wymaga o wiele większego wysiłku, niż to bywało w małżeństwach w społeczeństwie tradycyjnym⁶. Ponadto organizacja współczesnego społeczeństwa stoi w opozycji do życia rodzinnego, ponieważ zaangażowanie w życie zawodowe dotyczy także kobiet, chcących robić kariery zawodowe kosztem posiadania dzieci i własnej rodziny.

W życiu rodzinnym musi znaleźć się miejsce na dwa życiorysy zawodowe, a nawet kariery zawodowe – matki i ojca, co powoduje konieczność wypracowania nowych relacji w małżeństwie oraz układzie rodzice-dzieci⁷. Zarówno kobiety, jak i mężczyźni dążą do realizacji własnych życiowych celów, ambicji i potrzeb, dlatego w ramach nowoczesnego małżeństwa wszystko jest przedmiotem negocjowania: tzn.: prokreacja, zakres wolności osobistej, harmonogram dnia pracy, podział obowiązków i władzy rodzicielskiej, tożsamość członków rodziny⁸. Jest to możliwe, ponieważ nastąpiła znaczna demokratyzacja sfery publicznej, co polega na równouprawnieniu, poszanowaniu wolności i praw jednostki, uczestniczeniu obywateli w podejmowaniu ważnych decyzji dla państwa. Rezultatem utrwalania się tych zachowań w życiu społecznym była demokratyzacja rodziny, zakładająca równość wszystkich jej członków w zaspakajaniu potrzeb materialnych i niematerialnych, wzajemny szacunek, autonomię, wykluczenie przemocy, negocjowanie i komunikowanie się przed podjęciem ważnej decyzji, wypracowanie autorytetu przez rodziców wobec dzieci, budowanie rodziny wewnętrznie zintegrowanej, ważność wszystkich ról w tworzeniu rodziny (obecność obojga rodziców, kontakty z krewnymi itp.), wspólna odpowiedzialność za dzieci, równy podział obowiązków.

4 G. Firlit-Fesnak, *Rodziny polskie i polityka rodzinna – stan i kierunki przemian*, [w:] *Polityka społeczna*, red. G. Firlit-Fesnak, J. Męcina, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2018.

5 T. Szlendak, *Rodzina*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 3, red. H. Domański i in., Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000, s. 316.

6 Zob. E. Beck-Gernsheim, *On the Way to a Post-Familial Family. From a Community of Need to Elective Affinities*, „Theory, Culture and Society” 1998, No. 3–4, s. 53–70.

7 A. Giddens, *Socjologia...*, s. 199.

8 T. Szlendak, *Rodzina...*, s. 312–321.

W społeczeństwach zachodnich procesy demokratyzacji życia rodzinnego i społecznego doprowadziły do różnicowania stylów życia oraz wzrostu indywidualizmu. Uwagę zwraca fakt, że większość przepisów prawa w państwach zachodnich przeznaczono dla jednostek, a nie dla rodzin, co określa się jako zjawisko indywidualizmu zinstytucjonalizowanego, wykreowanego i utrwalanego przez państwo. Ponadto wymogi rynku pracy i funkcjonowania w postmodernistycznym społeczeństwie zmusiły ludzi, ażeby myśleli i planowali jednoosobowo, biografia jednostki tworzona jest pod hasłem: „zrób to sam”. Wzrost indywidualizmu jednostek oznacza po prostu wyzwolenie biografii człowieka od norm, które ma realizować w swych działaniach. Zmniejsza się udział możliwości życiowych zasadniczo zamkniętych dla decyzji, wzrastają natomiast obszary oraz biografie, które trzeba stworzyć. Indywidualizacja położeń i karier życiowych oznacza więc, że biografie stają się samorefleksyjne⁹, człowiek, aby przetrwać, ma obowiązek być kreatywny i aktywny, zarówno w sferze zawodowej, jak i prywatnej, dążąc do osiągnięcia satysfakcji i zrealizowania swoich planów. Dlatego coraz częściej związki osobiste między ludźmi nie dotyczą tylko i wyłącznie sfer uczuciowej i seksualnej, ale także zawodowej, ekonomicznej, politycznej, społecznej, kulturowej. W związku z rosnącą konkurencją i oczekiwaniami na rynku pracy i w życiu prywatnym mamy do czynienia ze zjawiskiem walki płci i antagonizmów między kobietami a mężczyznami¹⁰. Ludzie oczekują od siebie coraz więcej, a niezaspokojenie potrzeb rodzi konflikty, które prowadzą do rozpadu związków i układów partnerskich. Odczuwane rozczarowanie i brak realizacji własnych potrzeb jest wystarczającym argumentem, aby szukać nowych możliwości samorealizacji. Równocześnie jednak obserwuje się wzrost liczby małżeństw powtórných; jeśli z pierwszym partnerem nie wyszło, podejmowane są próby stworzenia udanego związku z kolejnym. Dlaczego tak się dzieje? Ponieważ ludzie pragną miłości i za wszelką cenę dążą do jej znalezienia, chcą i potrzebują dzielić się uczuciami z drugą osobą, bo w świecie niepewności i ryzyka prawdziwa jest tylko miłość¹¹. Otoczenie człowieka jest drapieżne, wymaga od niego nieustannej walki, przechodzenia od ataku do obrony, dlatego miłość jawi się jako coś bezpiecznego, wyzwalającego najlepsze uczucia drzemiące pod skorupą obojętności i egoizmu.

Z tego powodu, tak wiele osób nieustannie angażuje się w różnego rodzaju związki, poszukując miłości, bliskości oraz oparcia w drugiej osobie. Stąd też bierze się społeczna akceptacja dla wielokrotnego wchodzenia i wychodzenia ze związków, ponieważ ludzie nie tylko pobierają się, ale i rozwodzą z miłości¹².

9 U. Beck, *Spółeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, tłum. S. Cieśla, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 202.

10 Zob. F. Beck-Gernsheim, dz. cyt.

11 Tamże.

12 Tamże.

A zatem w życiu człowieka miłość i – jednocześnie – na przykład strach przed samotnością stają się siłą wyzwalającą ciągłą aktywność w sferze uczuciowej i relacjach międzyludzkich, nigdy również nie wiadomo, kiedy dana miłość się zakończy, a zacznie następna, zwłaszcza że miłość może przydarzyć się każdemu, bez względu na płeć i wiek. Żaden związek nie jest ostateczny dla jednostki, może się zakończyć, gdy pojawi się nowy obiekt miłości. Pomimo silnego wpływu Kościoła katolickiego małżeństwo nie jest pojmowane jako związek nierozzerwalny, ważniejsza jest miłość i szczęście osobiste, aniżeli wzajemne ograniczanie się i trwanie w związku pozbawionym uczuciowej wzajemności.

1.2. Przemiany w sferze poglądów dotyczących małżeństwa i rodziny

Odejście od sakralnego charakteru małżeństwa wiąże się z przekonaniem, że małżeństwo może mieć charakter świecki, a zawarte w urzędzie stanu cywilnego niesie ze sobą większe zobowiązania i odpowiedzialność prawną niż małżeństwo wyznaniowe, które nie chroni skutecznie małżonków ani członków rodziny przed nadużyciami i zaniedbaniami ze strony poszczególnych członków rodziny.

Wzrost oczekiwań wobec partnera i związku małżeńskiego (szczęście w życiu rodzinnym i małżeńskim) jest traktowany jako niezbędny element życia człowieka, dlatego tak ważne są te cechy partnera, które ułatwiają wspólne życie i tworzenie kochającej się rodziny. Dobór małżeński opiera się na cechach charakterologicznych partnerów, takich jak: zdolność do uczuciowego i seksualnego zaspokojenia, dawanie poczucia bezpieczeństwa w trudnych sytuacjach, zrozumienie, więź intelektualna oraz postawa egalitarna. Cechy osobowościowe partnerów są jedynym gwarantem trwałości małżeństwa, mniejsze znaczenie ma presja otoczenia społecznego, wartości społeczno-kulturowe czy pozycja ekonomiczno-społeczna¹³. Odejście od zasady nierozzerwalności związku małżeńskiego, brak satysfakcji i poczucia spełnienia w związku są często powodem jego rozwiązania, dlatego mamy do czynienia z systematycznym wzrostem liczby rozwodów i separacji¹⁴. Ponadto posiadanie dzieci nie jest już przeszkodą w rozwiązaniu małżeństwa, zwłaszcza że istnieje pogląd, iż nieprzyjemna atmosfera domowa jest o wiele gorsza dla potomstwa od rozwodu, który nie oznacza przecież rozwiązania rodziny. Oprócz tego

13 Zob. K. Slany, *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*, Zakład wydawniczy Nomos, Kraków 2002.

14 G. Firlit-Fesnak, dz. cyt.; P. Szukalski, *Małżeństwo: początek i koniec*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013.

zjawisko rozwodu w świadomości społecznej jest na tyle utrwalone, że nie budzi dezaprobaty ani potępienia, osoby rozwiedzione są akceptowane jako wolne i potencjalnie zdolne do ponownego małżeństwa.

Propagowanie poglądów liberalnych dotyczących życia rodzinnego i małżeńskiego, pluralizm norm i wartości upowszechniły postawy antyklerykalne oraz antykościelne, czego skutkiem było osłabienie autorytetu Kościoła i religii w procesie kształtowania życia rodzinnego, a także odgrywania ról rodzinno-małżeńskich. Dlatego też w świadomości społecznej pojawiło się przekonanie, że nienaruszalne do tej pory normy dotyczące małżeństwa, pochodzenia dziecka i funkcjonowania rodziny są względne, podlegają społecznej modyfikacji zgodnie z oczekiwaniami modernizującego się społeczeństwa.

Obserwowana wielość form życia rodzinnego jako układów wzajemnych powiązań seksualnych i rodzicielskich, które nie są usankcjonowane prawnie i/lub nie posiadają biologicznego rodzicielstwa w XX wieku upowszechniły się oraz zyskały społeczne przyzwolenie. Podobnie jak można mówić o różnych typach rodzin, tak samo alternatywne związki nie stanowią jednolitej grupy¹⁵, zaliczamy do nich m.in.: małżeństwo bezdzietne ze świadomego wyboru (tj. DINKS)¹⁶, związki typu LAT¹⁷, niezamężne macierzyństwo, komuny, związki kohabitacyjne oraz związki homoseksualne. Na rozwój różnych współczesnych form życia rodzinnego wpłynęły następujące czynniki:

- społeczna izolacja rodziny (rodzina jako prywatna sprawa jednostek) doprowadziła do zacieśnienia więzi emocjonalnych między małżonkami, rodzicami i dziećmi, nastąpiła zmiana znaczenia roli ojca z bezwzględnego autorytetu w opiekuna swoich dzieci;
- za sprawą feministek rozpowszechniło się przekonanie o dyskryminowaniu kobiet i ich potrzeb w związkach małżeńskich oraz w rodzinie, dlatego zaczęto dążyć do równouprawnienia kobiet i mężczyzn, dzięki czemu kobiety zaczęły realizować się w rolach publicznych, a nie tylko rodzinnych¹⁸;
- dzięki równouprawnieniu nastąpiły zmiany zachowań i poglądów w sferze seksualnej, kobieta stała się aktywną partnerką, której potrzeby są równie ważne, jak potrzeby mężczyzny;
- w związku z postępującą laicyzacją życia społecznego oraz wzrostem społecznej akceptacji wobec osób samotnych (singli), niezamężnego macierzyństwa

15 A. Kwak, *Rodzina i jej przemiany*, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW, Warszawa 1994, s. 53.

16 DINKS – *Double Income No Kids* – układ małżeński, w którym małżonkowie zwierają między sobą porozumienie o nieposiadaniu dzieci, ponieważ chcą rozwijać np. własne kariery zawodowe czy zaspakając inne potrzeby, a dzieci by im to uniemożliwiły.

17 LAT – *Living Apart Together* (Razem, ale osobno) – ze względu na wymagania rynku pracy małżonkowie nie mieszkają ze sobą, nie posiadają wspólnoty mieszkaniowej, prowadzą oddzielne gospodarstwa domowe.

18 Zob. A. Giddens, *Socjologia...*, s. 192–221; U. Beck, *Spółczesność ryzyka...*